

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПРАВОСУДДЯ В СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ (XIX - поч. XX ст.)

Продіус К. В.

У переліку проблем, які потребують негайного реагування з боку влади й українського суспільства, одну з головних позицій посідає високий рівень підліткової злочинності. До того ж в умовах сучасної кризової ситуації в економіці країни й падінням матеріального забезпечення усіх верств населення, слід очікувати підвищення рівня девіантної поведінки в середовищі найбільш вразливих соціальних груп, і, насамперед, неповнолітніх.

Звісно, що на перший погляд може здатися, що автор статті перебільшує її значення й вона носить другорядний характер у порівнянні з такими питаннями, як реформування економічного сектору, модернізації системи управління тощо. Однак, на нашу думку, саме питання, пов'язані з вихованням і збереженням підростаючого покоління, повинні стати на перше місце в державній політиці. У протилежному випадку, у майбутньому нам загрожує втрата значного людського потенціалу, за відсутності якого проводити розбудову економіки, соціального чи культурного сектору безглуздо.

Пошуки форм протидії явищу криміналізації українських підлітків зумовлює звернення до світового історичного досвіду боротьби з дитячою злочинністю, зокрема до історії виникнення ювенальних судів, які зіграли важливу роль у перевихованні неповнолітніх правопорушників.

Зважаючи на все зазначене, метою цієї статті є аналіз історичних витоків становлення в країнах світу спеціалізованої системи правосуддя щодо неповнолітніх, і, зокрема, ювенальних судів.

На зламі XVIII-XIX ст. розвинуті країни Європи та Америки переживали серйозні трансформації в політичному й соціально-економічному житті: відбувався перехід до товарно-ринкової економіки, зростали обсяги виробленої промислової продукції, активно розвивалася внутрішня й зовнішня торгівля, тривали урбанізаційні процеси тощо. Однак ці процеси несли з собою не лише позитивні зміни в житті населення країн, оскільки руйнація старих відносин відбувалася дуже болісно й супроводжувалася певними негативними явищами: зростанням соціальної незахищеності, надмірною експлуатацією, збільшенням числа бідних і безпритульних тощо. Періоди економічного піднесення супроводжувалися тривалими економічними кризами, які викликали масові скорочення, зниження заробітної плати тощо. Зростання міського населення при збереженні низькопродуктивної сільської праці поставило на порядок денний питання щодо забезпечення населення необхідними продуктами харчування, дефіцит яких особливо відчувався в період неурожаю, посух і дощить часто ту чи іншу місцевість охоплював голод. Вплив цих процесів не міг не позначитися на суспільстві. Як в місті, так і в сільській місцевості починають з'являтися маргінальні прошарки людей, схильних до протиправної поведінки. Руйнація старих владних інститутів і незавершеність процесу формування нових, які могли б належним чином забезпечити правопорядок у державі, лише сприяла кількісному зростанню цього прошарку.

Як наслідок, це призвело до росту криміногенної ситуації в країні, характерною рисою цього часу стає швидке зростання дитячої злочинності. Перед урядами багатьох держав постає питання про характер політики,

яку вони будуть проводити в подальшому, про методи, якими вони будуть зупиняти підлітків-правопорушників. Насамперед, суспільство й держава повинні були визначитися, який принцип буде покладений в основу цієї політики - покарання (а отже, посилення репресивних заходів) чи перевиховання (домінуючими, за таких умов, повинні були стати заходи виховного характеру).

Аналізуючи попередній історичний досвід правового регулювання питань притягнення до відповідальності неповнолітніх і розгляду їх справи в судах, більшість дослідників справедливо відзначають, що хоча окремі спроби захисту юних правопорушників і робилися в різних країнах світу, вони так і не набули комплексного характеру й не мали на меті перевиховання дитини [1]. Як правило, головна "лібералізація" політики держави в цій сфері проявлялася в зменшенні покарання за вчинений злочин, насамперед заборони застосування смертної кари щодо неповнолітнього. Так у збірнику німецьких законів "Саксонському зерцалі" XIII ст. і в кримінально-судовому положенні короля Карла V, яке мало назву "Кароліна", встановлювалася заборона на застосування смертної кари щодо осіб у віці до 14 років, однак у ньому містилися певні застереження, які допускали застосування смертної кари щодо неповнолітніх злочинців. Зокрема, у ст. CL-XIV "Кароліни" зазначалося, що, якщо злочин за віком наближається до 14 років і вчинив крадіжку, яка визнавалася значною або була вчинена за обтяжуючих обставин (поєднана з насильством чи вчинена втретє), тоді застосовувався принцип - "злий умисел замінює недостатній вік" і до неповнолітнього застосовувалось покарання у вигляді смертної кари [2, 31].

Переважно ж, як справедливо відзначають сучасні дослідники, для неповнолітніх злочинців не робилося якихось виключень, і до них застосовувалися ті ж самі форми покарань і правила судочинства, як і щодо дорослих правопорушників [3]. Враховуючи той факт, що в середньовічному та ранньобуржуазному кримінальному праві домінуючими в поглядах на мету покарання були ідеї відплати та залякування, механізму повернення неповнолітнього до нормального життя, його ресоціалізації фактично не існувало. Натомість, створювалися умови для подальшого падіння дитини, втягнення його в постійну протиправну діяльність, перетворення на злочинця-рецидивіста. У доповіді інспектора королівських тюрем Англії та Уельса було зазначено, що: "дитина входила до тюрми не за злочини, а по віку, виходила ж з неї зі знаннями щодо вчинення злісних проступків" [4].

Оскільки з подібними соціальними явищами в той період зіткнулися практично всі розвинуті країни, то пошук шляхів і засобів подолання дитячої злочинності вівся в них практично паралельно, доповнюючи досвід один одного. З питань подолання дитячої злочинності було опубліковано чимало праць як фахівців-юристів, так і представників інших наук, насамперед педагогіки, психології тощо. Не зупиняючись детально на аналізі їх праць, зауважимо лише головну думку, висловлену ними - суспільство постало перед потребою створення незалежного соціального інституту, основною метою якого став би захист і охорона дитини. Цей інститут в основу своєї

© К.В. Продіус, 2012

діяльності повинен покласти ретельне, всебічне вивчення особистості підлітка-правопорушника та його найближчого оточення, координувати позитивні впливи на нього зі сторони інших інститутів соціалізації. Означена ідея свідко здобула підтримку світової громадськості, про що свідчать позитивні відгуки учасників ряду міжнародних конгресів, які, зокрема, проходили: у Лондоні (1872), Стокгольмі (1878), Парижі (1883), Римі (1885) тощо [5, 87-88]. Слідом за теоретичним етапом, наприкінці XIX - на початку XX ст. розпочався практичний етап реалізації наукових теорій, що призвело до появи в країнах світу спеціальних судових установ для неповнолітніх.

Серед дослідників немає єдиної точки зору, якій країні належить право вважатися родоначальницею ювенального суду. Перевага, як правило, віддається або США, де в 1899 р. подібний суд був створений у штаті Іллінойс (А. Піджаков, Р. Максудов, С. Солнечна, П. Люблинський, У. Ковна) [6], або Австралії (Л.І. Беляєва, Б.І. Ісмаїлов) [7]. Водночас, окремі автори, зокрема М.М. Садовнікова, вважають, що аналоги перших спеціалізованих судів для неповнолітніх виникли за часів Катерини II в Росії у вигляді т. зв. "Совестных судов" [8]. Однак навряд чи можна лише за наявності ряду схожих рис ототожнювати цей вид судів з класичними ювенальними судами, які постали в Російській імперії набагато пізніше - лише на початку XX ст. Напевно, буде правильнішим стверджувати, як це робить, зокрема, провідна дослідниця ювенального права Н. Крестовська, що їх слід розглядати, як: "організаційно-правову передумову створення в Росії спеціалізованих судів, до юрисдикції яких були віднесені справи, пов'язані зі злочинністю неповнолітніх" [9].

З часом суди для неповнолітніх набувають свого розповсюдження й у багатьох країнах світу. В Ірландії суд створено в 1904 р. шляхом виділення спеціальної секції загального суду; в Єгипті суд створено в 1904 р., прийнято Закон "Про створення суду у справах неповнолітніх у м. Александрія" та Закон "Про створення суду у справах неповнолітніх у м. Каїрі"; в Нідерландах суд створено в 1905 р., суди характеризувалися максимально спрощеною системою відправлення правосуддя; у Франції суди створено в 1914 р. шляхом формування автономної системи судів у справах неповнолітніх; у Бельгії ювенальна юстиція започаткована в 1912 р. прийняттям Закону Картон-де-Віарта; в Австрії опікунські суди для неповнолітніх створені в 1908 р.; в Іспанії опікунські суди створені в 1918 р.; в Італії суди створено у 1908 р. шляхом прийняття Закону "Про спеціалізовані суди у справах неповнолітніх"; у Португалії в 1911 р. створені трибунали в справах неповнолітніх, поєднані з опікунськими судами; автономна судова система в справах неповнолітніх була створена також у Росії (1910), Угорщині (1908), Румунії (1913), Польщі (1919), Швейцарії (1911-1913 рр.), Японії (1923), Греції (1939) [10]. Слід зазначити, що ці суди не були підпорядковані якійсь одній моделі, а представляли собою різні варіації організації ювенальної юстиції.

При створенні спеціалізованих судів у різних країнах сформувався неоднаковий підхід щодо такого виду юрисдикції. Досить чітко окреслились два варіанти:

1) автономний суд для неповнолітніх, що не пов'язаний із загальним судом (США, Англія, Бельгія, Франція, Нідерланди, Польща, Угорщина);

2) загальний суд, який набув функції розгляду справ щодо неповнолітніх (Німеччина, Австрія, Іспанія, Португалія).

При створенні автономних судів, як правило, за ос-

нову брався досвід США. Для цього типу судів був характерний ряд особливих рис. Передусім - це спеціалізація судочинства, яка передбачала наявність автономних приміщень для розгляду й вирішення справ щодо неповнолітніх; спеціалізованого судді та ізоляцію неповнолітніх від дорослих у місцях попереднього затримання. Судовий процес був спрощеним і проходив у вигляді співбесіди судді з підсудним за "закритими дверима" [11, 132]. Отже, дитина опинялася поза тим негативним впливом, який могли справити на неї як дорослі злочинці, так і сторонні споглядачі судового процесу, що безумовно сприяло її розкриттю перед суддею.

Ще однією особливістю діяльності "дитячого" суду, насамперед у США, була широка співпраця суду з населенням судового округу. Існувала велика кількість благодійних організацій, жіночих клубів, товариств захисту дітей від жорстокого поводження. Особливістю цієї співпраці було передусім те, що суди для неповнолітніх використовували інформацію, зібрану цими товариствами, щодо умов життя дітей-правопорушників і навіть давали відповідні доручення вказаним організаціям, а жіночі клуби, своєю чергою, використовувались для організації нагляду за дітьми, які залишились на волі [12, 38]. Отже, суд не обмежувався лише розглядом справи підлітка, а й здійснював ряд важливих функцій у механізмі його перевиховання

На відміну від країн, що обирали американську модель автономного суду, ряд європейських держав, що знаходилися під впливом німецької правової системи запозичили її модель суду для неповнолітніх. Німецький суд для неповнолітніх не був автономним. У складі загального суду одному з членів на рік надавались подвійні повноваження. Перше - розгляд усіх справ щодо неповнолітніх у віці від 12 до 18 років, підсудних дільничним і шеффенським судам. Цей суддя вів попереднє слідство й називався слідчим суддею [13, 56]. Друге - це опікунське провадження щодо малолітніх, функції яких брали на себе члени спілок піклування дітьми. За дорученням суду вони надавали інформацію про умови життя неповнолітніх підсудних, а за рішенням суду брали на себе обов'язок піклування підлітками, що залишились на волі [13, 57]. Іншими словами, суддя поєднував у своїх руках як каральні, так і опікунські функції. Крім того, гласність у німецькому суді не була обмежена, але його засідання проходили в спеціальному приміщенні, окремо від інших відділень загального суду.

Щодо відмінностей у моделях зазначених судів, слід наголосити, що не зважаючи на певні розходження в організаційному відношенні, ці суди мали більше спільних рис, ніж відмінних. Їх діяльність будувалася на таких принципах.

Призначення для розгляду справи спеціального судді, який окрім знань з юриспруденції володіє ще й психолого-педагогічною майстерністю, зможе забезпечити індивідуальний підхід до дитини. Як правило, склад суду був одноосібний, за виключенням Франції, де він носив колегіальний характер [14, 51]. Проте останнє було скоріш виключенням з правил, оскільки інші країни притримувалися погляду, висловленого одним з перших теоретиків ювенальної юстиції: "Інші судді будуть зайвими свідками і від їх присутності не буде жодної користі" [4, 454].

Спеціальна процедура судового розгляду справ про обвинувачення неповнолітніх. Сюди слід віднести і обов'язкове обмеження публічності судового процесу,

і розведення на судовому засіданні окремо один від одного неповнолітніх і дорослих злочинців, і відсутність урочистості, притаманної “дорослому суду”, а також інші судові процедури.

В ювенальних судах наголос насамперед робився на допомогу неповнолітнім, а не їх покарання. Ця сутність судових установ пізніше була влучно відзначена російським науковцем З. Гурьяном, який писав: “Дитячий суд є охоронцем прав дитини, це установа є одночасно і юридичною, і педагогічною, оскільки її головна мета - не покарати, а виправляти, її головне завдання - врятувати від тюрми всіх тих підлітків, які вчинили правопорушення” [15, 3-5]. Саме тому покарання, які накладалися в подібних судах, носили більше виправний, виховний характер, ніж каральний. Серед найбільш розповсюджених у світовій практиці покарань, що застосовувалися до неповнолітніх злочинців, були: 1) залишення на свободі, проте з накладанням обов’язку періодично з’являтися до суду; 2) залишення на свободі під наглядом спеціального опікуна (попечителя); 3) направлення в прийомну родину з встановленням нагляду опікуна; 4) направлення до спеціальних притулків для неповнолітніх [4, 457].

Реалізація обраних заходів для неповнолітнього державним опікуном і громадськістю. Для роботи з неповнолітнім суди залучали різні громадські організації, однак головну роль у процесі перевиховання відігравав спеціально призначений судом опікун. Саме йому, разом з батьками дитини, доручалось прослідкувати за процесом виправлення дитини, перетворення її на повноправного члена людського суспільства. У разі виявлення рецидиву в діях підопічного йому ж треба було негайно звернути на це увагу судді, щоб той міг вчасно вплинути на дитину, застосувавши до нього інші заходи виховного впливу.

Отже, зародження ювенальних суддів у ряді країн світу стало об’єктивно зумовленим наслідком спроби держави й суспільства подолати та перешкодити подальшому розвитку злочинності серед неповнолітніх. Особливий склад, функції й порядок діяльності цих судів - все це створювало умови для збереження юної особистості, яка могла бути втрачена в умовах тюремного оточення.

Літератури

1. Пиджаков А.Ю. Исторические корни ювенальной юстиции // Вопросы ювенальной юстиции. - 2006. - № 1. - [Електронний ресурс]: <http://juvenjust.org/index.php?showtopic=143>; Мельникова Э.Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: Учеб. Пособие. - 2-е изд., испр., доп. - М.: Дело. 2001.
2. Каролина: Уголовно-судебное уложение Карла V. - Алма-Ата, 1967.
3. Пиджаков А.Ю. Исторические корни ювенальной юстиции // Вопросы ювенальной юстиции. - 2006. - № 1. - [Електронний ресурс]: <http://juvenjust.org/index.php?showtopic=143>; Мельникова Э.Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: Учеб. Пособие. - 2-е изд., испр., доп. - М.: Дело. 2001. - С. 24.

4. Пиджаков А.Ю. Исторические корни ювенальной юстиции // Вопросы ювенальной юстиции. - 2006. - № 1. - [Електронний ресурс]: <http://juvenjust.org/index.php?showtopic=143>

5. Дети-преступники / под ред Гернета М.Н. - М., 1912. - 1210 с

6. Солнечная С.В. Возродим ювенальную юстицию в России! / С.В. Солнечная // Вопросы ювенальной юстиции. - 2008. - № 1; Пиджаков А.Ю. Исторические корни ювенальной юстиции // Вопросы ювенальной юстиции. - 2006. - № 1; Максудов Р. Ювенальная юстиция: взаимодействие государства и общества в реагировании на правонарушения и отклоняющееся поведение несовершеннолетних (исторический экскурс и методологический анализ) / Р. Максудов, М.Г. Флямер // Вопросы ювенальной юстиции. - 2001. - № 1; Ковна У. Ювенальная юстиция: исторический досвід / У. Ковна // Вісник Львівського університету Серія юридична. - 2004. - Вип. 40. - [Електронний ресурс]: <http://www.lawyer.org.ua/?d=604&i=&w=r>.

7. Беляева Л.И. Ювенальная юстиция: история и современность // Материалы семинара “Преподавание ювенального права и ювенальной юстиции в российских ВУЗах”, состоявшегося в Москве 25-28 апреля 2000 г. - М.: “Статус”, 2000. - С. 60-70; Исмаилов Б.И. Правовые основы системы ювенальной юстиции. Учебное пособие. - Ташкент, 2002. - [Електронний ресурс]: <http://www.allpravo.ru/library/doc117p0/instrum5783/item5790.html>.

8. Садовникова М.Н. Некоторые аспекты ресоциализации несовершеннолетних, совершивших преступления, в свете ювенальной юстиции // Сибирский Юридический Вестник. - 2004. - № 4

9. Крестовська Н.М. Міфи про ювенальну юстицію // Сайт Міжнародного гуманітарного університету. - [Електронний ресурс]: http://mgu.com.ua/docs/nauchstati/KRESTOVSKA_Mifs.pdf

10. Исмаилов Б.И. Правовые основы системы ювенальной юстиции. Учебное пособие. - Ташкент, 2002. - [Електронний ресурс]: <http://www.allpravo.ru/library/doc117p0/instrum5783/item5790.html>; Мельникова Э.Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: Учеб. Пособие. - 2-е изд., испр., доп. - М.: Дело. 2001. - С. 27-28

11. Ширяев В. Особые суды для подростков // Вопросы права. - 1910. - № 4. - С. 109-146

12. Жюлье Э. Суды для малолетних в Соединенных штатах Северной Америки. - Спб.: С.-Петербургская городская тип., 1909. - 97 с

13. Тарасова Е. Детский суд за границей и в России. - М., 1912. - 95 с.

14. Дельвон Л. Суды для малолетних во Франции. - Спб., 1909.

15. Гурьян З. Судебные уставы и детский суд // Особые суды для малолетних и борьба с детской беспризорностью. - 1914. - № 2.

*Продіус К.В.,
здобувач кафедри історії держави і права Національний
університет “Одеська юридична академія”
Надійшла до редакції 13.11.2012*